

Лекції з курсу «Соціологія знання»
(спеціальність «Соціологія», 4 курс)

Лекція 2. Теорії розвитку мислення, пізнавального процесу та знання

План

1. Теорія пізнання: пізнавальний процес, мислення, знання.
2. Зародження теорії пізнання.
3. Теорія пізнання в німецькій класичній філософії.
4. Розвиток теорії пізнання в ХХ столітті.
5. Діалектичний матеріалізм.

Література:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. М.: Медиум, 1995. 323 с.
2. Бурдьє П. Поле інтелектуальної діяльності як особий мир // П. Бурдьє // Начала / П.Бурдьє. М.: Социологос, 1994. 288 с.
3. Кожанов А.А. Проблема експертної оцінки знання в соціології і філософії науки / А.А. Кожанов; М.: ИС РАН, 2003. 456 с.
4. Кун Т. Структура наукових революцій / Кун Т. М., 1975. 216 с.
5. Малкей М. Наука і соціологія знання / М. Малкей. М., 1983. 225 с.
6. Мангейм К. Очерки по соціології знання / К. Мангейм. М., 2000. 287 с. (Глава IV Проблема соціології знання)
7. Поппер К. Логіка соціальних наук / К. Поппер // Еволюційна епістемологія і логіка соціальних наук / К. Поппер. М.: Едиториал УРСС, 2000. С. 298–313.

1. Теорія пізнання: пізнавальний процес, мислення, знання

Теорія пізнання (гносеологія, епістемологія) – це розділ філософії, в якому вивчаються проблеми природи пізнання та його можливостей, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності та істинності.

На відміну від психології, фізіології вищої нервової діяльності та інших наук, теорія пізнання як філософська дисципліна аналізує не індивідуальні, функціонуючі у психіці механізми, що дозволяють певному суб'єкту прийти до певного пізнавального результату, а всезагальні підстави, що дають можливість розглядати цей результат як знання, що відображає реальне, істинне становище речей. В теорії пізнання склалося два основні напрямки: матеріалізм та ідеалізм.

Пізнання – процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу в свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Знання – це форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності. Статус знання як права на істину здатна забезпечити лише практика. Підміна критерію практики суб'єктивною впевненістю у безперечності пізнавального результату може привести до заміни знання вірою.

Істина – це адекватне відтворення в пізнанні об'єктивної дійсності, результат певного, виначеного практикою гносеологічного відношення, при якому пізнавальний образ суб'єкта виступає як вірне відображення дійсного стану об'єкта.

Мислення – це процес опосередкованого відображення об'єктивної дійсності, тобто такої ідеальної діяльності, коли інформація про дійсність одержується через зіставлення, перетворення та взаємозв'язок пізнавальних образів.

Мислення розглядається як ідеальний аспект практики, цілеспрямований процес розв'язання завдань практики та духовного освоєння світу. З теоретично боку *мислення* – це діяльність по виробленню знань та оперування ними як відображення сутності явищ через систему абстракцій, що схоплюють закономірності та тенденції розвитку дійсності, дозволяють пізнавати її в обсязі наявного та потенційного.

Побудова *загальної картини світу* залежить від відповіді на основне питання філософії про відношення мислення до буття: що є первинним, а що вторинним.

Матеріалізм – це один з основних напрямків філософії, який у відповідь на основне питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним.

Ідеалізм – один з основних напрямків філософії, вихідним принципом якого є твердження, що в основі речей і явищ реальності лежить не матеріальне, а ідеальне, духовна першооснова: світовий розум, ідея, відчуття тощо.

Слідом за основним питанням філософії, важливою сітоглядною проблемою є *питання про стан і структуру світу*. Чи світ змінюється чи ні? Чи предмети і явища зв'язані між собою, чи існують ізольовано? У відповідь на ці питання склалися два погляди діалектичний та метафізичний.

Діалектика – метод пізнання світу, що розглядає весь світ як загальні зв'язки й загальний розвиток (динамічність).

Метафізика – метод пізнання світу, що розглядає світ як сукупність окремих предметів. Світ є статистичним (не здатним розвиватися самостійно) і може змінюватися лише через вплив вищої сили (Бога). Діалектизм та метафізика: дві основні концепції розвитку.

2. Зародження теорії пізнання

В період античності в теорії пізнання центральною проблемою є відношення знання і мислення, істини і омани. Знання розумілося в єдності з його предметом: для *ідеаліста Платона* предметом пізнання є світ ідей, для давньогрецьких *матеріалістів* – природа. Антична філософія виходила з того, що знання є своєрідна копія предмету.

Великий крок у розвитку теорії пізнання був зроблений європейською філософією 17-18 ст.ст., головною проблемою якої став зв'язок «я» і зовнішнього світу, зовнішнього і внутрішнього досвіду. Теорія пізнання виступила не тільки як аналіз філософсько-метафізичного знання, але й як *критичне дослідження наукового знання*. В цей період *проблематика теорії пізнання* займала центральне місце в філософії, була вихідною при побудові філософських систем. Ставилось завдання пошуку абсолютно достовірного знання, яке було б вихідним пунктом і підставою всієї сукупності знань, що дозволяє дати оцінку цих знань за ступенем їх істинності. Вибір різних шляхів вирішення цього завдання зумовив появу *раціоналізму* та *емпіризму*. Орієнтація на механіко-математичне природознавство того часу, спроби застосовувати методи науки безпосередньо до вирішення філософських питань визначили *розуміння раціоналізмом вроджених ідей за аналогією з геометричними аксіомами*. Емпіризм прийшов до уподібнення даних чуттєвості своєрідним «атомам», взаємодія яких породжує всі пізнавальні утворення. *Взаємовідносини чуттєвості й розуму, емпіричного та раціонального досліджувалося теорією пізнання не тільки як проблема походження знання, а й як проблема логічного обґрунтування знання*. Філософія того часу аналізувала проблеми взаємовідносини суб'єкта і матеріальної субстанції, «я» і зовнішнього світу. **Р. Декарт** виділив суб'єкта як щось відмінне від матеріальної субстанції і

логічно протилежне їй. Прихильники *матеріалістичного емпіризму* гостро критикували декартовське вчення про вродженні ідеї та безуспішно прагнули пояснити походження та функціонування внутрішнього досвіду (це неможливо в рамках *метафізичного матеріалізму*). Слабкості метафізичного матеріалізму були використані *суб'єктивним ідеалізмом* (Дж. Берклі, Д. Юм), який спекулював на проблематиці теорії пізнання.

3. Теорія пізнання в німецькій класичній філософії

У *німецькій класичній філософії* проблеми теорії пізнання пов'язувалися із дослідженням історичного розвитку форм практичної та пізнавальної діяльності.

I. Кант вперше зробив спробу побудувати теорію пізнання, яка б була повністю незалежною від всяких допущень про реальність. I. Кант постулював *залежність реальності від самого пізнання: об'єкт і суб'єкт пізнання існують як форма протікання пізнавальної діяльності*. За кантом, предметність, об'єктивація змісту знань – форма діяльності суб'єкта. *«Річ у собі»*, тобто реальність, яка існує поза всяким відношенням до пізнаючого суб'єкта, дається останньому лише у формах об'єктів, що є продуктами власної творчості суб'єктів. Установка Канта на створення *«чистої» теорії пізнання*, незалежної від онтологічних передумов, була реалізована лише частково.

Після Канта сформувалася тенденція *подолати розрив гносеологічної та онтологічної проблематики*. Визнаючи діалектичну взаємозалежність суб'єкта і об'єкта, **Г. Гегель** показав неспроможність їх метафізичного протиставлення. За Гегелем, суб'єкт і об'єкт по суті тотожні одне одному, оскільки в основі діяльності лежить саморозвиток *абсолютного духу*, який є абсолютним суб'єктом, що має в якості об'єкту самого себе. Звідси витікає *принцип співпадіння діалектики, логіки та теорії пізнання*, що був сформульований **Г. Гегелем** на *об'єктивно-ідеалістичній основі*.

4. Розвиток теорії пізнання в ХХ столітті

Аналіз проблем теорії пізнання у філософії ХХ ст. характеризувався такими особливостями. Вперше в історії теорії пізнання *ідеалістичний емпіризм (махізм, неореалізм)* поєднується з онтологізмом, тобто з певними допущеннями про реальність та її властивості. Фундаментальним для емпіризму є поняття

елементарних даних чуттєвості (*«нейтральні» елементи світу Е. Маха, «чуттєві дані» неореалістів, «сенсibiliї» Б. Рассела*). Теорії пізнання такого типу поєднують у собі риси як суб'єктивного, так і об'єктивного ідеалізму.

Друга особливість сучасної західної філософії полягає в появі таких нових напрямів як *логічний позитивізм, неопозитивізм, аналітична філософія*, які заперечують осмисленість теорії пізнання (як і всієї класичної філософії). З точки зору *логічного позитивізму*, ідеалом осмисленості є наукове знання: всі пропозиції науки можна розділити на *синтетичні* (висловлювання емпіричних наук) або *аналітичні* (істини логіки, математики); класичні філософські проблеми не мають смислу, бо пропоновані цими проблемами можливі відповіді не можуть бути віднесені не можуть бути віднесені ні до емпірично-синтетичних, ні до аналітичних висловлювань. Проблеми теорії пізнання (відношення суб'єкта до об'єкта, природа реальності) носять, згідно логічного позитивізму, характер типічних псевдо проблем. Екзистенціалізм, на протигагу неопозитивізму, критикує теорію пізнання (і всю класичну філософську «метафізику») за близькість до правил, які використовуються для формулювання питань в науці та буденній мові.

5. Діалектичний матеріалізм

Відкидаючи всі форми гносеологічного ідеалізму, заснована **К. Марксом** теорія пізнання виходить із послідовно *матеріалістичного вирішення питання основного питання філософії*, тобто розглядати матеріальний світ, об'єктивну реальність як існуючу поза та незалежно від свідомості. Процес пізнання здійснюється не якоюсь відірваною від людини «чистою» свідомістю, а реальною людиною через її свідомість. **Діалектичний матеріалізм** виходить з того, що світ пізнаваний, і рішуче відкидає **агностицизм**. В системі філософії марксизму теорія пізнання суттєво перетворюється за структурою і за змістом своїх проблем як з іншими розділами філософії та соціальної теорії, так і з проблемами реального життя. *Основна особливість діалектико-матеріалістичної теорії пізнання полягає в тому, що її розвиток здійснюється на основі матеріалістичного тлумачення тези про єдність діалектики, логіки та теорії пізнання.*

Діалектичний матеріалізм не тільки знімає протиставлення теорії пізнання та онтології, але й зумовлює кінець характерному для немарксистської філософії відриву проблем теорії пізнання від проблем соціального буття. Сутність і природа пізнання носять соціальний характер і, відповідно, не можуть бути зрозумілими в ізоляції від предметно-практичної діяльності, яка є справжньою сутністю людини. Тому суб'єкт пізнання похідний від суб'єкта практики: пізнаючий суб'єкт – людина, яка включена в соціальне життя, використовує суспільно вироблені форми пізнавальної діяльності – як матеріальні, так і духовні.